

СУЧАСНІ МОДЕЛІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ США ТА НІМЕЧЧИНИ)

MODERN MODELS OF LEGAL EDUCATION (US EXAMPLES OF THE USA AND GERMANY)

Серединко А.А., аспірантка кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

В умовах західноєвропейського вектору розвитку української держави спостерігається зростання інтересу суспільства до проблеми вітчизняної юридичної професійної освіти. Виявлення системних проблем у процесі підготовки кваліфікованих конкурентноздатних юридичних кадрів зумовлює необхідність звернення до зарубіжного досвіду. Знання сучасного стану юридичної освіти в провідних країнах світу, її організації, підходів до розуміння практичної юриспруденції може бути корисним при реформуванні вітчизняної системи юридичної освіти. Зростання ролі юриста в нашій державі диктує необхідність опрацювати найбільш ефективну систему підготовки юридичних кадрів. Слепе копіювання західних освітніх технологій при розробці власної концепції юридичної освіти не здатне вирішити цю проблему, проте певний позитивний досвід варто використовувати.

В статті розглянуті проблеми реалізації права на вищу юридичну освіту в США та Німеччині.

Закцентовано увагу на особливостях сучасної юридичної освіти в США та Німеччині. Встановлено, що юридична освіта в США представляє собою сукупність декількох моделей, для котрих характерна вузька спеціалізація, практична спрямованість в підготовці юристів та специфічна форма організації навчального процесу. З'ясовано, що унікальність юридичної освіти Німеччини полягає в підготовці «юристів-універсалів», котрі після завершення навчання здатні працювати в будь-якій галузі юриспруденції, обіймати будь-яку посаду в державних органах і наявності дворівневої системи юридичної освіти: університетське навчання та практичне стажування.

Акцентовано увагу на необхідності вивчення та враховування досвіду США та Німеччини при розробці концептуальних засад реформування системи юридичної освіти в Україні.

Зроблено висновок, що юридична освіта в Сполучених Штатах Америки та Німеччині суттєво відрізняється за моделями, однак характеризуються загальною практичною спрямованістю і серйозним підходом до системи державних екзаменів та допуском до юридичної професії. Основною метою юридичної освіти для кожної з держав, досвід якої стає предметом вивчення даного дослідження, є підготовка висококваліфікованих юристів, здатних ефективно здійснювати свої функції та задавати світові тенденції в юридичній практиці.

Ключові слова: юридична освіта, юридична професія, моделі юридичної освіти, концепції юридичної освіти, професійна підготовка юристів, заклади освіти, зарубіжні школи права.

In the conditions of the Western European vector of development of the Ukrainian state, there is an increase in public interest in the problem of domestic legal professional education. The identification of systemic problems in the process of training qualified and competitive legal personnel makes it necessary to turn to foreign experience. Knowledge of the current state of legal education in the leading countries of the world, its organization, approaches to understanding practical jurisprudence can be useful in reforming the domestic system of legal education. The growing role of the lawyer in our country dictates the need to develop the most effective system of training legal personnel. Blindly copying Western educational technologies when developing one's own concept of legal education cannot solve this problem, but certain positive experience should be used.

The article discusses the problems of realizing the right to higher legal education in the USA and Germany.

Attention is focused on the features of modern legal education in the USA and Germany. It has been established that legal education in the USA is a combination of several models, which are characterized by narrow specialization, a practical orientation in the training of lawyers, and a specific form of organization of the educational process. It was found that the uniqueness of legal education in Germany lies in the training of «universal lawyers» who, after completing their studies, are able to work in any branch of jurisprudence, hold any position in state bodies, and the presence of a two-level system of legal education: university education and practical internship.

Attention is focused on the need to study and take into account the experience of the USA and Germany when developing the conceptual foundations of reforming the legal education system in Ukraine.

It was concluded that legal education in the United States of America and Germany differ significantly in terms of models, but are characterized by a general practical orientation and a serious approach to the system of state examinations and admission to the legal profession. The main goal of legal education for each of the states, the experience of which is the subject of this study, is the training of highly qualified lawyers who are able to effectively perform their functions and set global trends in legal practice.

Key words: legal education, legal profession, models of legal education, concepts of legal education, professional training of lawyers, educational institutions, foreign law schools.

Одним із пріоритетних напрямів модернізації вітчизняної вищої освіти на сучасному етапі є необхідність розвитку та вдосконалення юридичної освіти. Проблема підготовки кваліфікованих конкурентноздатних юридичних кадрів відноситься до числа найбільш актуальних, оскільки від її вирішення в значній мірі залежить успіх проведення політико-правових реформ. Реформуючи вітчизняну систему вищої юридичної освіти важливо звернутися до досвіду зарубіжних країн, котрі мають різноманітні моделі юридичної освіти та успішно їх реалізують протягом тривалого часу.

На наш погляд, знання сучасного стану юридичної освіти в провідних країнах світу, її організації, підходів до розуміння практичної юриспруденції може бути корисним при реформуванні вітчизняної системи юридичної освіти. Зростання ролі юриста в нашій державі диктує необхідність опрацювати найбільш ефективну систему підго-

товки юридичних кадрів. Звичайно, сліпе копіювання західних освітніх технологій при розробці власної концепції юридичної освіти не здатне вирішити цю проблему. Проте певний позитивний досвід варто використовувати при реформуванні вітчизняної юридичної освіти.

В зв'язку з цим особливий інтерес представляє досвід організації та реформування юридичної освіти в таких державах як США та Німеччина, де історично склалися різні моделі підготовки юристів, але найбільш ефективні.

За останні роки питання сучасних моделей юридичної освіти стали предметом наукових досліджень чималої кількості науковців, зокрема: А. Андрощук, Р. Антропов, В. Бігун, В. Власихін, Р. Граверт, Н. Давидова, В. Захаров, К. Жебровська, Р. Келемен, З. Козачкова, Т. Куковська, О. Мінченко, О. Проскурняк, Ю. Роскопіна, С. Фокіна та ін. Однак комплексного теоретико-правового аналізу особливостей підготовки юридичних кадрів в різних пра-

вових системах не зроблено, що обумовлює актуальність наукового дослідження, проведеного в даній статті.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз сучасних моделей юридичної освіти на прикладі США та Німеччини.

Американська модель підготовки юридичних кадрів вважається однією з найбільш ефективних моделей підготовки юристів. Особлива правова система цієї країни, традиційно високий рівень правової культури визначили важливе місце юридичної професії в житті американського суспільства, і як наслідок – кількість студентів-іноземців, які вивчають право в США, перевищує кількість усіх іноземних студентів-юристів, які проходять навчання в усіх інших країнах світу, разом взятих [1, с. 3].

Сучасна юридична освіта в США представляє собою сукупність декількох моделей, для котрих характерні наступні риси: вузька спеціалізація, практична спрямованість в підготовці юристів та специфічна форма організації навчального процесу. Особливість американської системи юридичної освіти полягає в тому, що вона не є багаторівневою. Це, скоріше, як відмічає І. Лапшина, поступове нарощування юридичної освіти, спрямоване на набуття широкого розуміння функціонування правової системи в цілому і розвиток аналітичних здібностей у спеціалістів. Юрист отримує гарну теоретичну та практичну підготовку по обраній спеціальності. Однак дуже жорстка спеціалізація в процесі отримання освіти обмежує можливості американських юристів, змушуючи зупинитися на одній області правозастосування [2]. До вступу до юридичного навчального закладу необхідно пройти навчання (3-4 роки) в загальноосвітньому коледжі з присвоєнням ступеня бакалавра. Вступних іспитів до юридичних вищих навчальних закладів не передбачено [3]. Абітурієнти здають «Тест на придатність до навчання в юридичній школі», котрий надсилається поштою. Цей тест не містить питань з права, а спрямований на виявлення в абітурієнтів навичок розуміння тексту, вміння робити логічні висновки із прочитаного матеріалу та обґрунтовувати свою позицію. За результатами цього тесту, а також оцінок, отриманих абітурієнтом в коледжі вирішується питання про зарахування до вищої юридичної школи.

Традиційно в США основними видами ступеня в області права є: доктор права «Juris Doctor» (JD), магістр права «Master of Laws» (LLM), доктор юридичних наук (SJD).

Як відмічає М. Барри, професійна ступінь JD призначена для тих, хто бажає займатися юридичною практикою (чи працювати в «рамках правового поля») в США [4]. Юридичні факультети будують навчальний процес у відповідності з освітніми стандартами, котрі розроблені асоціацією американських юристів з врахуванням вимог, що висуваються до кандидата при вступі до адвокатури [5, с. 15]. Однак освітні стандарти, що пропонуються американським вищим навчальним закладам, не носять настільки жорстко регламентований характер, як в Україні. Обов'язковий перелік навчальних дисциплін встановлюється лише для першого курсу, а для старших курсів встановлюється лише мінімальна кількість навчальних годин на тиждень, котрі має відвідати здобувач юридичної освіти. До числа обов'язкових предметів, що викладаються на першому курсі відносяться конституційне, кримінальне, адміністративне, деліктне, майнове право, кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне право, правові методи, написання юридичних документів та професія юриста.

В перший рік навчання студенти приймають участь в судових розглядах. Навчання на другому та третьому курсах має вузькоспеціалізовану спрямованість: до 95 % предметів, що вивчаються студентами, відносяться до програм [6, с. 78]. Так, програма «Оподаткування» школи права Нью-Йоркського університету включає 40 різноманітних

предметів, «Корпоративне та комерційне право» – 30 предметів [http://www.law.nyu.edu/faculty/index.htm]. Із запропонованих курсів здобувачі юридичної освіти обирають для себе найбільш цікаві, але при цьому вони зобов'язані здати іспити по певній кількості предметів. В решту 5 % входять предмети загальногуманітарного профілю, такі як філософія права, педагогіка тощо. Багато університетів організовують лекції по цікавим та актуальним темам різноманітного спрямування. Наприклад, в Гарвардській школі права серед додаткових предметів читаються курси «Державний устрій Стародавньої Греції та Риму», «Расове законодавство з 1776 року до теперішнього часу» [http://www.law.harvard.edu/academics/courses/2010].

Методика навчання в юридичних школах заснована переважно на аналізі прецедентів та рішень апеляційних судів, а законодавчий і адміністративно-правовий матеріал використовується в основному для допомоги при аналізі прецеденту. В американській юридичній освіті головним розвиток аналітичних здібностей студента, а не зазубрювання нормативного тексту. В зв'язку з цим, практично відсутні традиційні лекції, а заняття перетворюються в активну співбесіду викладача з аудиторією (так званий метод Сократа). Найбільш інтенсивними в цьому сенсі є семінари. Доволі часто викладачі влаштовують розгляд справи – гіпотетичної чи з реальної практики, під час якої студенти повинні повністю відтворити функції учасників процесу: пред'явити та дослідити докази, заявити процесуальні клопотання, пред'явити аргументи і т.п. Зазвичай по закінченню першого курсу влаштовується показовий інсценувальний судовий процес [7, с. 82].

Оскільки основною метою, що ставлять перед собою провідні юридичні школи США, є розвиток аналітичних здібностей студента, то перед кожним заняттям викладач направляє здобувачам юридичної освіти завдання та список літератури, обов'язкової для ознайомлення. Саме тому заняття перетворюється в бесіду лектора зі студентами. Таким чином, велике значення в освітньому процесі займає самостійна робота майбутніх юристів. Під час навчання здобувачі освіти набувають навички самостійного аналізу законодавчого матеріалу та судових рішень.

В кінці кожного курсу студенти складають іспит, який у більшості випадків є письмовим. Студентам надаються фактичні обставини справи, які вони повинні проаналізувати, виявити предмет спору та вирішити його, використовуючи наявні підручні матеріали. Відповідь повинна містити такі елементи: постановка проблеми (визначення предмету спору); зазначення правил, які вирішують аналогічні ситуації із поясненнями; застосування цих правил до обставин справи, яка розглядається, та висновок [3].

Проте не можна вважати на цьому етапі процес навчання завершеним, оскільки закінчення юридичного факультету надає право особі працювати лише помічником юриста.

Другий рівень юридичної освіти в США – магістр права «Master of Laws» (LLM). LLM – це визнання в багатьох державах світу ступінь магістра права, котра в основному призначена для кваліфікованих юристів, що мають багаторічний досвід роботи, але бажають продовжити навчання. В більшій мірі дана програма спрямована на навчання іноземних юристів, що мають певний стаж роботи в даній сфері, і бажаючи працювати в США. Американські студенти для продовження навчання можуть також вступати на програму LLM. Загальні програми ступеня LLM можуть бути індивідуальними з врахуванням інтересів кандидата. Деякі програми LLM пропонують концентрацію на конкретні області, такі як оподаткування, міжнародне та порівняльне право, а також іноді потребують написання дисертації. Після закінчення LLM існують територіальні обмеження [8].

Для того, аби практикувати в якості адвоката, в багатьох штатах вимагають від кандидата наявність ступеня

доктора права юридичної школи, котра була схвалена Асоціацією американських юристів. Її членами є практикуючі адвокати, судді, судові адміністратори, викладачі, юристи на державній службі, практикуючі юристи, студенти юридичних факультетів. Американська асоціація юристів відіграє важливу роль у визначенні етичних принципів професії шляхом розповсюдження своїх «Норм професійної поведінки», але важливим її завданням є здійснення акредитації юридичної освіти на всій території США. Міністерство освіти США визнає Американську асоціацію юристів в питаннях якості юридичної освіти та прийому в адвокатуру, як агентство по акредитації професійних шкіл права. Не акредитовані Американською асоціацією юристів юридичні школи представляють можливість практики лише в тому штаті, в котрому розташована юридична школа.

Друга вимога, яка висувається до бажаючих практикувати в якості адвоката – це здача BAR-іспиту. Кожна адміністрація Американської асоціації юристів встановлює свої власні критерії для допуску до здачі BAR-іспиту. В багатьох штатах обов'язковим допуском до BAR-іспиту є отримання не менше 24 кредитів протягом одного академічного року та успішне проходження обов'язкових дисциплін «Підготовка, аналіз і написання юридичних документів», «Вступ в юридичну систему США», «Професійна відповідальність юриста».

BAR-іспит складається із трьох частин. Перший етап спрямований на перевірку знань юридичної етики. На практиці це найлегша частина іспиту. На другому етапі кандидати повинні вирішити тести, які перевіряють знання теоретичної частини. На третьому етапі звертається увага на практичні здібності, оскільки майбутні юристи повинні вирішити практичні фабули. Як зазначає Т. Соколан, що під час складання іспиту заборонено використовувати будь-які підручні матеріали. Із цього випливає, що кандидати повинні запам'ятати великий обсяг матеріалу і вміти його застосовувати на практиці [9, с. 148].

Третій рівень – це ступені, що присуджуються на докторському рівні: доктор юридичних наук (SJD чи JSD) та доктор по дослідженню порівняльного правознавства (DCL). Це самі вищі ступені в області права і в основному вони призначені для тих, хто прагне побудувати академічну кар'єру. Щорічно лише незначна кількість абітурієнтів приймаються на ці програми.

Досвід Німеччини в справі модернізації вищої юридичної освіти цікавий і заслуговує особливої уваги з боку вітчизняних науковців, оскільки правова система України історично тяжіє до романо-германської правової сім'ї, а конкретно до германської підгрупи.

Так сталося, що юридична освіта в Німеччині традиційно користується неабияким попитом серед абітурієнтів, а процес отримання вищої юридичної освіти має ряд особливостей. По-перше, мета – підготовка «юристів-універсалів» («Einheitsjurist»), котрі після завершення навчання здатні працювати в будь-якій галузі юриспруденції (цивільне, кримінальне, податкове, земельне, комерційне право тощо), обіймати будь-яку посаду в державних органах (суддя, прокурор, адвокат чи ін. державний службовець), а також в приватних компаніях. По-друге, термін навчання складає від шести до восьми років зі здачею двох державних іспитів. По-третє, наявність дворівневої системи юридичної освіти: університетське навчання та практичне стажування. На першому етапі студенти проходять 4-5 річне навчання в університетах на юридичних факультетах, а потім, після закінчення бакалавріату, випускники обов'язково проходять обов'язкову двоохрічну практику (референдіат). По-четверте, кожен етап закінчується державним іспитом, котрий повністю охоплює всі аспекти права. По-п'яте, після успішної здачі іспитів юрист-початківець має право розпочати кар'єру в будь-якій юридичній сфері.

На відміну від здобувачів вищої юридичної освіти в інших країнах, німецька модель відрізняється тим, що дозволяє вступати на юридичні факультети абітурієнтам без ступеня бакалавра, як і в Україні. Після 13-річного навчання в школі більшість абітурієнтів вступають одразу в університети на чотириохрічне навчання на ступінь бакалавра. Для зарахування до університетів не існує екзамену, лише у випадку коли кількість бажаючих отримати юридичну освіту більша за кількість запропонованих місць, абітурієнтам може бути відмовлено в навчанні, але з гарантією зарахування до іншого університету. Як відмічає німецький вчений Ш. Коріот, такий спрощений доступ до навчання призводить до великої кількості абітурієнтів, однак в подальшому близько 20 % відраховуються та не здають державний іспит [10].

Сам метод навчання є стандартизованим по всій країні, і на відміну від США, престиж університету не відіграє суттєвої ролі при виборі вищого навчального закладу абітурієнтом.

Здобувач вищої юридичної освіти протягом чотирьох-п'яти років вивчає правові дисципліни, після чого здає перший державний екзамен, котрий складається з трьох етапів. Спочатку необхідно виконати домашнє завдання, котре представляє собою рішення юридичного казусу з державного, цивільного чи кримінального права. Об'єм виконаного завдання складає від 50 до 100 сторінок з використанням значної кількості нормативних джерел та літератури. Потім мають бути виконані три аудиторних контрольних роботи з державного, цивільного та кримінального права. Далі проводиться усна частина екзамену, причому процедура проведення усного екзамену побудована таким чином, що від прийому екзамену відсторонені викладачі та професори, котрі безпосередньо читають лекції та ведуть практичні заняття. До прийому державного екзамену залучаються практикуючі юристи, представники міністерств, судді, професори інших вищих навчальних закладів [11, с. 183].

Варто відмітити, що в зв'язку з тим, що засвоєння та подальший контроль на екзамені підлягає величезній об'єм знань з юриспруденції, в Німеччині існує так зване репетиторство (Repetitorium). Репетитор – це професор, практикуючий юрист чи молодий спеціаліст, який в недалекому минулому сам склад державний іспит. Репетитор надає суттєву допомогу при підготовці до екзамену. До послуг репетитора звертаються більше 95 % студентів [11, с. 184]. Одним із дискусійних положень розробленого в Україні проекту закону «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» є запровадження є складання всіма випускниками правничих шкіл єдиного державного кваліфікаційного іспиту, що наближає нас до німецької моделі отримання вищої юридичної освіти. Але юридична спільнота висловлює побоювання, що після такого нововведення цінність отримання правничої освіти в класичних університетах з багатолітніми традиціями правових шкіл буде втрачено назавжди. Абітурієнт буде запрограмований на отримання відповідної кількості кредитів у найпростіший спосіб. Фактично університети у такий спосіб перетворюються на підготовчі курси, причому не найкращі [12; 13].

Всі студенти, що здали перший державний екзамен, починають навчання в якості референдента для отримання практичних навичок. Практика триває два роки і передбачає здійснення різного роду діяльності за певними напрямками:

- цивільний напрям (наприклад, в суді загальної юрисдикції по цивільним справам) – 5 місяців;
- кримінальний напрям (наприклад, в прокуратурі чи в суді загальної юрисдикції по кримінальним справам) – 3 місяці;
- адміністративний напрям (наприклад, в адміністративному суді чи в будь-якому відомстві) – 3 місяці;

– адвокатура (в адвокатському бюро) – до 9 місяців (як пріоритетний напрям);

– практика за вибором – близько 4 місяців [11, с. 185].

В вказаний період студент-практикан має право вільно обрати спеціалізацію, оскільки він вже має достатнє уявлення про ту чи іншу практичну професійну діяльність.

Перший етап практики проходить в судах загальної юрисдикції, офісі прокурора, адміністративних агентствах та юридичних фірмах.

На другому етапі практики референт сам може обирати, де продовжити отримання практичних навичок. Під час кожного етапу референта оцінює закріплений за ним супервайзер. Референт приймає участь в судових засіданнях і може діяти від імені прокурора чи адвоката. Крім цього, він відвідує спеціальні групи з навчання, де обговорюють практичні проблеми юридичної професії. Як відмічає Ш. Коріот, в суді та офісі прокурора референт практикується по три місяці в кожному і дев'ять місяців займає практика в адвокатській конторі, оскільки 60-70% студентів надають перевагу адвокатській кар'єрі [10].

Після закінчення практики (рефендаріата) студент здає другий державний екзамен, процедура котрого схожа зі здачею першого державного іспиту. Як і при першому екзамені, кандидати здають 8-12 письмових тестів і один усний. На відміну від першого іспиту, другий націлений на оцінку практичних навичок, де рада екзаменаторів переважно складається із практикуючих юристів. Лише 15% отримують оцінку вище середнього. Результати даного іспиту дуже важливі для кар'єри юриста, особливо на початку. Студентів, що здали другий державний іспит в Німеччині називають «повними юристами»

(«Volljurist»), котрі можуть працювати в будь-якій сфері юриспруденції, вправі займати будь-яку посаду, включаючи посаду судді.

Однак слід констатувати, що незважаючи на той факт, що теоретично випускники юридичних факультетів підходять для будь-якої спеціальності, але на практиці досить складно знайти роботу із-за перенасичення юристів в країні, де щорічна потреба становить близько 3000 чоловік, а випускається 10 тисяч юристів.

В Німеччині не існує екзамену «bar» за типом американської моделі, після котрого юриста приймають в асоціацію адвокатів. В Німеччині це формальність. Однак лише кандидати з гарними результатами, а це лише 10-15 % випускників юридичних факультетів можуть зайняти суддівську посаду. Це є класичною метою юридичної освіти, коли лише найкращі можуть зробити кар'єру судді. Кар'єра адвоката чи прокурора в більшості випадків також залежить від оцінок.

Підсумовуючи викладено, можна зробити висновок, що юридична освіта в Сполучених Штатах Америки та Німеччині суттєво відрізняється за моделями, однак характеризуються загальною практичною спрямованістю і серйозним підходом до системи державних екзаменів та допуском до юридичної професії. Основною метою юридичної освіти для кожної з держав, досвід якої стає предметом вивчення даного дослідження, є підготовка висококваліфікованих юристів, здатних ефективно здійснювати свої функції та задавати світові тенденції в юридичній практиці. Саме тому, досвід підготовки юристів у зазначених країнах необхідно вивчати і враховувати при розробці концептуальних засад реформування системи юридичної освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дент М. О практике преподавания методом Сократа. *Юрфак*. 2003. № 14. С. 2–7.
2. Лапшина И. Е., Аркадьева Т. А., Валеева М. А. Юридическое образование за рубежом (опыт США и ФРГ). *Концепт*. 2014. № 12. URL: <http://e-koncept.ru/2014/14366.htm>.
3. Сиберт Джон А. Юридическое образование США. *Электронный журнал госдепартамента США «Вопросы демократии»*. 2002. Том 7. № 2. С. 72-89.
4. Margaret Martin Barry, Jon C. Dubin, Peter A. Joy Report: legal education «best practices» report, United States. *Journal of Legal Education*. 2006. № 2. P. 254-280.
5. Сиберт Джон А. Ассоциация американских юристов и юридическое образование в США. *Юридическое образование в США*. 2002. Т. 7. № 2. С. 13–18.
6. Карнаков Я. В. Особенности юридического образования в США. *Закон*. 2009. № 3. С. 73–84.
7. Аубакиров М.Г., Хисамутдинова Э.Р. Опыт подготовки юридических кадров в США, Великобритании, ФРГ, Японии и Республике Корея. *Вестник Академии правоохранительных органов*. 2017. № 1(3). С. 79-91.
8. Neumann R. K. *Legal Reasoning and Legal Writing: Structure, Strategy and Style* / R. K. Neumann. – 6th ed. – Walters Kluwer : Law and Business, 2009. 520 p.
9. Соколан Т. Юридична освіта в Сполучених Штатах Америки. *Європеїзація української юридичної освіти. Матеріали конференції у рамках Німецько-українського правознавчого діалогу*. Том 2: українська версія. 2016. С. 145-150.
10. Stefan Koriath. Legal Education in Germany today. *Wisconsin International Law Journal*. 2006. № 2. International Conference on Legal Education Reform Germany.
11. Pandurskaya G. D., Reshetnikova T. K. Higher legal education in Germany. *Vestnik Udmurtskogo universiteta*. 2005. № 6-1. P. 180-186.
12. Бурдін В. Реформування юридичної освіти в Україні: реалії та перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Випуск 66. С. 3-13.
13. Янчук Н.Д. Реформування юридичної освіти в Україні: осмислення та перспективи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 311-316.